

De wijsgerige discussie

Tot voor kort werd de wijsgerige discussie over morele verantwoordelijkheid gedomineerd door de discussie over het bestaan van de vrije wil in het licht van de these van het determinisme. Zogenaamde compatibilisten geloven dat vrije wil en determinisme met elkaar verenigbaar zijn, incompatibilisten bestrijden dat. Beide kampen zijn overigens nog verder onderverdeeld, maar aangezien het onderwerp van dit voorliggende hoofdstuk morele verantwoordelijkheid én de empirische wetenschappen is, volsta ik hier met een korte uiteenzetting van de binnen deze discussie meest relevante posities.²

III

Morele psychologie

INCOMPATIBILISME Incompatibilisten zijn ervan overtuigd dat wij elkaar alleen moreel verantwoordelijk (kunnen) houden voor die zaken waarover we een zekere mate van controle hebben; en dat geldt bijvoorbeeld niet voor de kleur van ons haar, aangeboren gebreken of een epileptische aanval. Maar als het determinisme waar is, dan is volgens de incompatibilisten niets van wat wij doen of wie wij zijn op ons eigen conto te schrijven; dat wil zeggen, dan is er niets waaraan wij actief een substantiële bijdrage hebben geleverd en waarover wij een zekere mate van controle hebben. Onze handelingen, vaardigheden en karaktereigenschappen zijn dan net zomin aan ons toe te schrijven als onze epileptische aanvallen of haarkleur. Daarmee wordt onduidelijk waarom we mensen eigenlijk complimenteren en prijzen of verwijten en laken voor hun moreel uitmuntende of verwerpelijke gedrag en niet voor hun haarkleur of epileptische aanval. Als het determinisme waar is, aldus de incompatibilist, verdient niemand uiteindelijk écht lof of verwijten.

Dat wil niet zeggen dat er geen maatschappelijke, politieke of sociale overwegingen kunnen zijn die het gerechtvaardigd maken om vast te houden aan morele verantwoordelijkheid. Zulke overwegingen zijn bijvoorbeeld dat onze praktijk er beter van wordt wanneer we elkaar moreel verantwoordelijk houden voor normafwijkend gedrag; dat mensen zich beter gaan gedragen als ze lof ontvangen voor hun goede daden en dat verwijten en straf afschrikwekkend werken. Geen van die pragmatische overwegingen verandert echter iets aan het feit dat, wanneer het determinisme waar is, het nooit iemands individuele verdienste is wanneer zij goed of slecht handelde. Als het determinisme waar is, aldus incompatibilisten, hebben we geen vrije wil.

De wijsgerige discussie

Tot voor kort werd de wijsgerige discussie over morele verantwoordelijkheid gedomineerd door de discussie over het bestaan van de vrije wil in het licht van de these van het determinisme. Zogenaamde compatibilisten geloven dat vrije wil en determinisme met elkaar verenigbaar zijn, incompatibilisten bestrijden dat. Beide kampen zijn overigens nog verder verdeeld, maar aangezien het onderwerp van dit voorliggende hoofdstuk morele verantwoordelijkheid én de empirische wetenschappen is, volsta ik hier met een korte uiteenzetting van de binnen deze discussie meest relevante posities.²

III

Morele psychologie

INCOMPATIBILISME Incompatibilisten zijn ervan overtuigd dat wij elkaar alleen moreel verantwoordelijk (kunnen) houden voor die zaken waarover we een zekere mate van controle hebben; en dat geldt bijvoorbeeld niet voor de kleur van ons haar, aangeboren gebreken of een epileptische aanval. Maar als het determinisme waar is, dan is volgens de incompatibilisten niets van wat wij doen of wie wij zijn op ons eigen conto te schrijven; dat wil zeggen, dan is er niets waaraan wij actief een substantiële bijdrage hebben geleverd en waarover wij een zekere mate van controle hebben. Onze handelingen, vaardigheden en karaktereigenschappen zijn dan net zomin aan ons toe te schrijven als onze epileptische aanvallen of haarkleur. Daarmee wordt onduidelijk waarom we mensen eigenlijk complimenteren en prijzen of verwijten en laken voor hun moreel uitmuntende of verwerpelijke gedrag en niet voor hun haarkleur of epileptische aanval. Als het determinisme waar is, aldus de incompatibilist, verdient niemand uiteindelijk écht lof of verwijten.

Dat wil niet zeggen dat er geen maatschappelijke, politieke of sociale overwegingen kunnen zijn die het gerechtvaardigd maken om vast te houden aan morele verantwoordelijkheid. Zulke overwegingen zijn bijvoorbeeld dat onze praktijk er beter van wordt wanneer we elkaar moreel verantwoordelijk houden voor normafwijkend gedrag; dat mensen zich beter gaan gedragen als ze lof ontvangen voor hun goede daden en dat verwijten en straf afschrikwekkend werken. Geen van die pragmatische overwegingen verandert echter iets aan het feit dat, wanneer het determinisme waar is, het nooit iemands individuele verdienste is wanneer zij goed of slecht handelde. Als het determinisme waar is, aldus incompatibilisten, hebben we geen vrije wil.

'Vrije wil'-scepticisme Of het determinisme waar is, daarover verschillen incompatibilisten van mening. Sommige incompatibilisten, 'hard-deterministen', geloven dat dat zo is en dat we daarom onze morele praktijk grondig moeten herzien. Het feit dat we elkaar behandelen als moreel verantwoordelijke personen, een behandeling die institutioneel en sociaal is ingebed, berust in dat geval immers op de onjuiste vooronderstelling dat we over een vrije wil beschikken. In de hedendaagse discussie geloven de meeste incompatibilisten inmiddels dat ook wanneer het determinisme onwaar is, we onze vrije wil en morele verantwoordelijkheid moeten opgeven. In navolging van Derk Pereboom worden deze filosofen ook wel 'hard-incompatibilisten' (Pereboom, 2001) genoemd. Ik vat deze twee groepen in het vervolg van dit hoofdstuk samen onder de noemer "'vrije wil"-sceptici' (kortweg: sceptici).

Volgens sceptici zouden pragmatische overwegingen de doorslag moeten geven in bijvoorbeeld onze justitiële praktijk en ook in onze persoonlijke omgang met elkaar, bijvoorbeeld door negatieve gevoelens van wraak, wrok en morele woede te laten varen en niet langer op grond van zulke gevoelens te straffen. Het scepticisme lijkt de stroming te zijn waarnaar Strawson verwijst wanneer hij het heeft over de droom van sommige filosofen dat we ooit zullen inzien dat de vrije wil niet bestaat en dat onze huidige morele praktijk derhalve inhumaan is.

Libertarisme Er is ook een groep incompatibilisten die een visie verdedigt die diametraal tegenover die van de hard-incompatibilisten staat: zij menen niet alleen dat het determinisme onjuist is, maar ook dat we een vrije wil hebben. Deze aanhangers van het 'libertarisme' staan voor de uitdaging om uit te leggen hoe het bestaan van onbepaaldheid in het universum (indeterminisme) tot de soort van vrije wil kan leiden die ons moreel verantwoordelijk maakt.

Veel filosofen menen dat het indeterminisme minstens zo'n groot probleem vormt voor de vrije wil als het determinisme. Hun redenering is als volgt. Wij denken dat de vrije wil bestaat omdat we het sterke gevoel hebben dat onze keuzes, oordelen en waarden ten grondslag liggen aan wat we doen. Maar als het indeterminisme juist is, betekent dit slechts dat er dingen gebeuren die onbepaald zijn door voorafgaande gebeurtenissen; een dergelijke onbepaaldheid geeft ons geen controle over ons handelen en maakt niet dat onze keuzes, oordelen en waarden ten grondslag liggen aan wat we doen. Hoewel er filosofen zijn die proberen uit te leggen hoe indeterminisme ruimte maakt voor de vrije wil, geloven de meesten dat

dit onbegonnen werk is. De meeste filosofen die niet sceptisch zijn over de vrije wil kiezen dan ook voor een zogenaamde compatibilistische positie.

COMPATIBILISME Ook compatibilisten geloven in het bestaan van een vrije wil. In tegenstelling tot de verdedigers van het libertarisme geloven zij echter niet dat de vrije wil (alleen) in een indeterministische wereld kan bestaan. Morele verantwoordelijkheid heeft volgens hen namelijk primair te maken met de controle die we als persoon over sommige zaken hebben. Als een dergelijke controle ontbreekt, houden wij elkaar niet verantwoordelijk; dat geldt bijvoorbeeld voor lichamelijke bewegingen die ons overkomen als gevolg van een epileptische aanval of slaapwandelen. In die gevallen *doen* we niets, ten minste niet 'als persoon'. De handeling drukt dan niets noemenswaardigs uit over wie wij als persoon zijn. Het soort van controle dat ons *wel* verantwoordelijk maakt voor onze handelingen, is verenigbaar ('compatibel') met het determinisme.

Waaróm het onderscheid tussen handelingen waarvoor we moreel verantwoordelijk zijn en zaken die ons overkomen verenigbaar is met determinisme, daarover verschillen compatibilisten met elkaar van mening. In het licht van dit hoofdstuk zal ik me beperken tot de bespreking van één invloedrijk compatibilistisch argument (zie ook hoofdstuk 2).

Handelen op basis van redenen Wanneer je een belofte breekt, bijvoorbeeld omdat je zin hebt om naar de bioscoop te gaan, is er niemand die je dwingt of niets wat je tegenhoudt je belofte te houden. Je handelt op basis van eigen overwegingen — op basis van redenen —, en de keuze valt in dit geval gunstig uit ten aanzien van wat je zelf graag wilt doen: allicht ben je daarvoor dan moreel verantwoordelijk. Wanneer je op basis van redenen handelt, geef je uitdrukking aan wat je belangrijk vindt, welke waarden en overwegingen je tot uitgangspunt voor je handelen neemt. Uiterekend dat vermogen is, aldus veel hedendaagse compatibilisten, van belang in onze morele praktijk; daarmee legitimeren we onze morele evaluatie van elkaar.

Wanneer je bijvoorbeeld vanwege een epileptische aanval anderen schade berokkent, dan zegt dit niets over je houding ten opzicht van je medemens. Maar als je, je ervan bewust dat je leidt aan epileptische aanvallen, in de auto stapt, ligt dit anders. In dat geval riskeer je willens en wetens het risico om anderen schade te berokkenen en zegt je gedrag wel degelijk iets over je houding ten opzichte van je medemens; je had immers de auto ook kun-

III

Morele
psychologie

dit onbegonnen werk is. De meeste filosofen die niet sceptisch zijn over de vrije wil kiezen dan ook voor een zogenaamde compatibilistische positie.

COMPATIBILISME Ook compatibilisten geloven in het bestaan van een vrije wil. In tegenstelling tot de verdedigers van het libertarisme geloven zij echter niet dat de vrije wil (alleen) in een indeterministische wereld kan bestaan. Morele verantwoordelijkheid heeft volgens hen namelijk primair te maken met de controle die we als persoon over sommige zaken hebben. Als een dergelijke controle ontbreekt, houden wij elkaar niet verantwoordelijk; dat geldt bijvoorbeeld voor lichamelijke bewegingen die ons overkomen als gevolg van een epileptische aanval of slaapwandelen. In die gevallen doen we niets, ten minste niet 'als persoon'. De handeling drukt dan niets noemenswaardigs uit over wie wij als persoon zijn. Het soort van controle dat ons wel verantwoordelijk maakt voor onze handelingen, is verenigbaar ('compatibel') met het determinisme.

Waarom het onderscheid tussen handelingen waarvoor we moreel verantwoordelijk zijn en zaken die ons overkomen verenigbaar is met determinisme, daarover verschillen compatibilisten met elkaar van mening. In het licht van dit hoofdstuk zal ik me beperken tot de bespreking van één invloedrijk compatibilistisch argument (zie ook hoofdstuk 2).

Handelen op basis van redenen Wanneer je een belofte breekt, bijvoorbeeld omdat je zin hebt om naar de bioscoop te gaan, is er niemand die je dwingt of niets wat je tegenhoudt je belofte te houden. Je handelt op basis van eigen overwegingen — op basis van redenen —, en de keuze valt in dit geval gunstig uit ten aanzien van wat je zelf graag wilt doen: allicht ben je daarvoor dan moreel verantwoordelijk. Wanneer je op basis van redenen handelt, geef je uitdrukking aan wat je belangrijk vindt, welke waarden en overwegingen je tot uitgangspunt voor je handelen neemt. Uitgerekend dat vermogen is, aldus veel hedendaagse compatibilisten, van belang in onze morele praktijk; daarmee legitimeren we onze morele evaluatie van elkaar.

Wanneer je bijvoorbeeld vanwege een epileptische aanval anderen schade berokkent, dan zegt dit niets over je houding ten opzicht van je medemens. Maar als je, je ervan bewust dat je leidt aan epileptische aanvallen, in de auto stapt, ligt dit anders. In dat geval riskeer je willens en wetens het risico om anderen schade te berokkenen en zegt je gedrag wel degelijk iets over je houding ten opzichte van je medemens; je had immers de auto ook kun-

III

Morele
psychologie

nen laten staan. De zaak ligt weer anders wanneer je epileptische aanval tot een ongeval leidt, terwijl je fietsend of lopend op weg bent naar je werk. Het is onredelijk om van iemand die al de pech heeft dat zij aan epileptische aanvallen lijdt, ook nog eens te verwachten dat ze de hele dag binnen blijft uit angst een ongeval te veroorzaken.

Voor veel hedendaagse compatibilisten gaat het bij morele verantwoordelijkheid om het vermogen normatieve afwegingen zoals de bovenstaande te maken. Als je kunt nadenken over wat je wel en niet behoort te doen en als je in staat bent je gedrag daarmee in overeenstemming te brengen, dan ben je in principe moreel verantwoordelijk voor wat je doet. 'Vrije wil' verwijst dan naar de vermogens die ons normatief competent maken en naar handelingen waaraan redenen ten grondslag liggen. Een epileptische aanval is niet iets wat je uit vrije wil krijgt, het is geen uitdrukking van een normatieve competentie, het is geen handeling; het besluit auto te rijden in het besef dat je een aanval kunt krijgen, is dat wel.

Tot zover zal ook de aanhanger van het libertarisme dit verhaal kunnen onderschrijven. Het cruciale verschil is dat de compatibilist meent dat onze normatieve competentie geen metafysische aannames vereist over het universum, zoals het indeterminisme. Ons vermogen om op basis van redenen te handelen is, aldus de compatibilist, verenigbaar met het determinisme. Onze keuzes, intenties en overwegingen zijn op de een of andere wijze gerealiseerd in ons brein en daarmee, zoals alles in dit ondermaanse, gedetermineerd door voorafgaande gebeurtenissen (breinprocessen). Compatibilisten zijn dus niet erg onder de indruk van neurowetenschappelijk onderzoek dat aantoont dat wij 'ons brein zijn'. Natuurlijk kunnen wij ons niet onttrekken aan processen in ons brein, maar bij de vrije wil draait het, aldus compatibilisten, om de processen van redeneren die ten grondslag liggen aan ons handelen. Wanneer wij handelen op basis van redenen, dan zegt die handeling iets over ons als persoon als normatief competent wezen, en dat is relevant voor onze morele verantwoordelijkheid.

TUSSENBALANS Veel wetenschappers en journalisten die zich bezighouden met de vrije wil reageren gefrustreerd op het woud aan posities en onderscheidingen dat de filosofische discussie kenmerkt. Ze hebben de indruk dat de filosofen een woordspelletje spelen, een concept van vrije wil kiezen dat hun aanstaat en dat gebruiken om hun theorie over morele verantwoordelijkheid te rechtvaardigen. De invullingen en definities waarover de filosofen van mening verschillen, zijn echter niet vrijblijvend: ze claimen een

juiste beschrijving van onze praktijk te geven. Een incompatibilist argumenteert dat onze praktijk van morele verantwoordelijkheid gebaseerd is op de aanname dat de vrije wil bestaat. Die claim gaat over welke overtuigingen we hebben wanneer we iemand morele verwijten maken of dingen kwalijk nemen. Compatibilisten argumenteren dat wij weliswaar aannemen dat de vrije wil bestaat, maar dat dit geen metafysisch problematische claim is. Ook die visie gaat over welke overtuiging we hebben wanneer we iemand moreel verantwoordelijk houden. Het strijdtoneel van de wijsgerige discussie over de vrije wil betreft een adequate beschrijving van onze dagelijkse morele praktijk enerzijds en hoe deze zich verhoudt tot determinisme anderzijds. Ik kom daar nog op terug. Eerst bespreek ik het neurowetenschappelijk onderzoek naar de vrije wil. Als we sommige neurowetenschappers moeten geloven is de hele filosofische discussie over de vrije wil namelijk überhaupt achterhaald: zij hebben immers aangetoond dat deze niet bestaat. Zoals ik zal laten zien is op die conclusie nog wel wat af te dingen.

III

*Morele
psychologie*

Empirisch onderzoek naar moreel handelen: bewuste aansturing

LIBET EN DE HEDENDAAGSE COGNITIEWETENSCHAPPEN In de jaren tachtig publiceerden de neurowetenschapper Benjamin Libet en zijn collega's de resultaten van een serie experimenten die zouden aantonen dat niet wij, maar ons brein, 'bepaalt wat wij doen' (Libet et al., 1983). Deze experimenten maken gebruik van de mogelijkheid om met behulp van eeg's de hersenactiviteit te registreren die voorafgaat aan vrijwillige handelingen, zoals het spontaan bewegen van je vinger, het zogenaamde bereidheidspotentiala. In het experiment kregen proefpersonen de opdracht om hun vinger spontaan te bewegen en op een grote klok het moment te registreren waarop zij besloten hun vinger te bewegen. Terwijl de proefpersonen deze opdracht uitvoerden, werd er een eeg gemaakt van hun brein. Wat bleek? Het moment waarop de proefpersonen het besluit namen om hun vinger te bewegen kwam enkele milliseconden *nadat* de eeg een bereidheidspotentiala registreerde in hun brein. Breinactiviteit, aldus concludeerden de onderzoekers, gaat vooraf aan een bewust 'besluit' onze vinger te bewegen.

Inmiddels zijn er veel variaties op dit experiment bedacht en uitgevoerd. Ze hebben min of meer dezelfde uitkomst en registreerden soms zelfs